

Robert Jereb

Mesto in prostori spomina: primer Idrije

Ključne besede: habitus, tehnološki kapital, identiteta, dediščina, mesto, prostori spomina

DOI: 10.4312/ars.13.1.219-233

1 Uvod

Idrija je najstarejše rudarsko mesto in prvo moderno industrijsko naselje na Slovenskem (Košir, 2006, 8), ki se je oblikovalo kot aglomeracija ob rudniških jaških in objektih. Njeno obliko in razvoj je vseskozi narekovalo izkoriščanje rudnega bogastva, saj je naselbina zgrajena nad rudiščem, v več stoletjih stkana, preprejena z industrijskim obratom, tako da ju domala ni mogoče ločiti. Takemu stanju so botrovale geografske značilnosti idrijske kotline, ki leži stisnjena med hribovjem in kjer je malo prostora za bivališča, ter alokacija orudenja, ki se z dna kotline širi pod okoliške hribe. In rudnik je imel zaradi vrednosti živega srebra vselej prednost pred naselbino.

Prav te osnovne značilnosti so na poseben način oblikovale mesto, ki tako vsebuje tri bistvene razsežnosti: evropsko (svetovno), družbeno (lokalna skupnost) in simbolno. Prvo predstavljajo predvsem ekonomske¹ povezave z Evropo in svetom, s pridobivanjem tekoče kovine pa je povezan tudi pretok znanja, nenehno zanimanje za rudnik in živo srebro s strani učenjakov, znanstvenikov in raziskovalcev. Druga razsežnost je prostorsko vezana na samo mesto, kjer se je oblikoval svojevrsten družbeni prostor, ki je bil razmeroma izoliran glede na svoje zaledje, a zaradi pomembnosti rudnika hkrati odprt v svet. Tretja razsežnost je simbolna, zaznamujejo pa jo arhetipske opozicije dol – gor, spodaj – zgoraj, svetloba – tema (kotlinina – hribi, rudnik – površje). Prva razsežnost, tj. materialna, je bistvena, je pogoj za tehnični napredek rudnika, znanstveno dejavnost ter nastanek in razvoj mesta, lokalna skupnost pa je učinek ostalih dveh.

V zadnjih desetletjih se je fizična oblika mesta precej spremenila, kar je posledica zaprtja rudnika in umikanja oziroma izginjanja industrijskih objektov. Izhodišče obravnave je specifična lokalna skupnost (habitus), ki jo je izoblikovalo rudniško okolje s svojimi tehnološkimi, proizvodnimi in socialnimi zahtevami in značilnostmi.

1 Natančen pregled delovanja rudnika je prikazal I. Mohorič v monografiji *Idrijski rudnik* (Idrija, 1960), temeljne prispevke o rudniku, rudišču in mestu pa vsebujejo *Zgodovina Idrije* (1931) M. Arka, zbornik *Idrijska obzorja: pet stoletij rudnika in mesta* (1993) ter strokovna revija *Idrijski razgledi*.

Po prenehanju delovanja rudnika lahko ohranjanje potez lokalne skupnosti razberemo predvsem v dveh smereh: nadaljevanje in učinek večstoletne tehnične in tehnološke prakse v novih podjetjih idrijskega industrijskega okolja ter samodojemanje skupnosti, ki se kaže v njenem imaginariju in odnosu do dediščine. Sledita sinhroni pregled osrednjih komponent mestnega imaginarija in prikaz razvoja naselbine s poudarkom na ključnih objektih oziroma prostorih, ki so oblikovali in še oblikujejo podobo mesta; so namreč prostori spomina v mestu in tvorijo podlago identitete mestne skupnosti. Na to se navezuje tudi premislek, kolikšno moč še imajo ti mestni prostori in objekti pri reprodukciji habitusa.

2 Idrijski habitus

Pomembnost, tj. vrednost živega srebra je narekovala trajni razvoj industrijskega obrata. Tako je rudnik pridobil pomemben položaj v zgodovini evropske in slovenske znanosti in tehnike, pa tudi ekonomije, kar je posledično vplivalo na posebno družbeno oblikovanost mesta. Tehnološko delovno okolje je zahtevalo usposobljenega, kvalificiranega rudarja, ki je v interakciji z nosilci ekonomskega kapitala² in tehničnega znanja (tehnološkega kapitala) na eni strani ter sodelavci rudarji na drugi ustvaril specifično lokalno skupnost in kulturo – idrijski habitus.³ Relevantne poteze habitusa so še teženje k splošni dobri izobrazbi⁴ rudarskih otrok, dojemljivost za umetnost (kulturo), bogato družabno življenje v nekaterih obdobjih in solidarnost (na primer institut bratovske skladnice). Delavski sloj je poleg običajnega težaškega dela zaznamovala znanstvena, tehnična in tehnološka dejavnost prišlekov.⁵ Tehnično znanje je zaradi nemotenega obratovanja nujno pripadalo tudi navadnemu delavcu, posledično pa se je vednost o vrednosti znanja vgradila v sistem vrednot in je skupaj s socialnimi značilnostmi rudarstva tvorila posebno naravnost na vseh področjih življenja idrijskega rudarja.

Dejansko gre za trajno (stoletno) akumulacijo znanja. Delavstvo je ponotranjilo predvsem odnos do njega, določeno držo: poleg vsebine, ki se spreminja z napredkom,

- 2 Koncept vrste kapitalov je povzet po P. Bourdieuju (2002).
- 3 Idrijski habitus je obširneje utemeljen v prispevku Idrijski modus vivendi (Jereb, 2003) in se opira na koncept habitusa, ki ga je razvil P. Bourdieu v razpravi *Praktični čut I, II. Za razlago koncepta je relevantna tudi monografija P. Stankoviča Družbena struktura in človekovo delovanje: Kaj prinaša sinteza dveh pristopov sociološki teoriji?* (2001).
- 4 Z osnovnim šolstvom so v Idriji pričeli protestanti, ki so tudi poskrbeli za napredek rudnika v 2. polovici 16. stoletja (Kavčič, 2012, 46–47). Tej temi se je izčrpno posvetila Slavica Pavlič v monografiji *Zgodovina idrijskega šolstva do leta 1945* (2006).
- 5 Slogan mesta *Idrija, mesto naravoslovne in tehnične kulture*, dobro povzema dominantno potezo idrijskega prostora, saj vsebuje tako industrijsko kot znanstveno plat; slednjo najizraziteje zastopata G. A. Scopoli in B. Hacquet, ki nista pomembna le lokalno, temveč sta bila vpeta v evropsko znanstveno dogajanje.

je znanje postalo vzorec, struktura kulture, rudar pa nosilec tehnološkega (predvsem operativnega) kot oblike kulturnega kapitala. Ta kapital je postal strukturiran odnos do stvarnosti, temeljni element habitusa, izražal pa se je skozi način delovanja, vsebinske preference, življenjski slog in praktični čut, torej skozi prakso (Stankovič, 2001, 38–39; Bourdieu, 2002, I, 89–111). Habitus tako vsakokratno delovanje, doživljanje in mišljenje dopolnjuje z elementi spomina skupnosti.

2.1 Imaginarij mesta

Prvine, ki so razvile idrijski habitus, so danes večinoma vgrajene v kulturno (tehniško) dediščino oziroma sestavljajo imaginarij mestnega prostora. Ta obstaja kot nabor podob in nam predstavlja notranji pogled, tj. pogled skupnosti na svoje fizično in identitetno okolje. Gre za doživljanje prostora in vsebin z vidika meščanov, za identifikacijsko čutno in čustveno dimenzijo, prepleteno s pogledom spomina.

2.1.1 Odkritje živega srebra

Primarni in temeljni sklop podob pripada rudniku, začnši z odkritjem tekoče kovine. Ob koncu 15. stoletja naj bi škafar našel živo srebro.⁶ Nateklo se mu je v škaf, ki ga je dal močiti pod studenec. Ta legenda ima po ugotovitvah J. Čarja (1993, 65) »trdno geološko podlago, zato menimo, da gre za resnični zgodovinski dogodek«, kajti v okolici cerkve sv. Trojice, kjer naj bi bil »srebrni studenec«, je v skrilavcih še danes mogoče najti kapljice živega srebra.

2.1.2 Tehniška in naravoslovna dediščina

Odkritje bogate rude 22. junija 1508 na mestu današnjega Trga sv. Ahacija je pomenilo pravi zagon rudnika ter trajno in sistematično pridobivanje živega srebra. Poleg samega odkritja tekoče kovine pa v mestnem spominu najpomembnejše mesto zaseda dediščina rudnika, ki je od leta 2012 vpisana na Unescov seznam svetovne dediščine in pomeni najpomembnejšo identitetno prvino meščanov. Gre za rudišče, jaške, rove, stavbe, ostanke žgalnic, topilnico, črpalne naprave, druge stroje in orodje – v ospredju je predvsem tehniška razsežnost, ki je večinoma restavrirana v objektih in kot objekti. Ob njej lahko izpostavimo precejšnje ter v svetovnem merilu⁷ tehtno teoretično in praktično znanje naravoslovcev preteklih stoletij.⁸ Naravoslovno znanje, ohranjeno v strokovni literaturi, pa vendarle ni toliko v ospredju, saj se ni usidralo v

6 Legendo je literarno ubesedil F. Jaklič v povesti *Ob srebrnem studencu* (Gorica, 1927).

7 Znana je korespondenca G. A. Scopolija s C. von Linnéjem (prim. Soban, 1995).

8 Nekateri najpomembnejši so G. A. Scopolio (1723–1788), B. Hacquet (1739–1815), H. Freyer (1802–1866), F. Hladnik (1773–1844), M. V. Lipold (1816–1883) in I. Mlakar (1932–2004).

zavest meščanov ter je dejansko pasivnejši del zgodovinskega spomina mesta.⁹ Glavni vzrok za to je, da gre za znanstveno delovanje, predvsem na področjih geologije in botanike,¹⁰ ki za razumevanje zahteva predznanje, in za dediščino, ki ni vidna, tj. ni postavljena v mestni prostor oziroma okolico tako kot najpomembnejše in mogočne rudniške naprave oziroma objekti.¹¹ Ob tehniških odlikah rudnika se pogosto navaja tudi zastoje, katerih vzrok so bile nesreče (na primer potres leta 1511, poplava kotline leta 1525, požari v jami) in neustrezno upravljanje rudnika.

Poleg živega srebra je idrijski rudnik proizvajal še cinober, postopek pa je bil strogo varovana skrivnost. V Idriji naj bi delovali tudi alkimisti, vendar najverjetneje zgolj zaradi izboljševanja postopkov pridobivanja živega srebra, a pri tem niso bili uspešni (Kavčič, 2003, 79–97). Od leta 2016 ima ta starodavna ars magna svojo sobo v stalni razstavi Mestnega muzeja Idrija na gradu Gewerkeneegg.¹²

2.1.3 Objekti in prostori

Drugi sklop dediščine je staro mestno jedro z monumentalno arhitekturo, ki po eni strani priča o pomembnosti rudnika, po drugi strani pa o načinu življenja rudarjev oziroma meščanov. Mestni predeli so pomembni prostori spomina, saj njihova imena pripovedujejo, kaj se je tam dogajalo – nekdanji prostori žganja rude, na primer Pront (Brand – gorenje). V začetnem obdobju rudnika sta okolico mesta zaznamovala tudi žganje rude (bližnji hrib Pringl, iz nem. Brennhügel – goreči grič) ter gradnja vodnih pregrad – klavž na Zali, Idrijci, Belci in v dolini Kanomljice. Tej tehniški in stavbni dediščini se pridružujejo še nekateri objekti, ki jih danes ni več, a še (predvsem zaradi fotografij in omemb v lokalnih medijih, javnosti in javnih besedilih) ostajajo v spominu mestne skupnosti (na primer grablje za lovljenje plavljenega lesa na Idrijci).

2.1.4 Druga dediščina

V zbirni izraz zajemamo t. i. živo dediščino (nesnovno), drugo kulturno in naravno dediščino. Najpomembnejša je idrijska čipka¹³ in z njo povezana podoba rudarjeve žene (klekljarice), kako sključena nad bulo večče suka kleklje v belo čipko.

9 Celo niso del tega spomina, kot ugotavlja direktorica idrijskega muzeja I. Leskovec, »če pa že, je ta spomin prepovršen, presplošen« (Kavčič, 2007, 10).

10 Kratko utemeljitev o pomenu idrijskih botanikov je podal T. Wraber (2007).

11 Ob območju Jožefovega jaška je sicer botanični Scopolijev vrt, ki pa je namenjen ožji strokovni in ljubiteljski javnosti. Postavljenih je tudi nekaj spominskih plošč na Magazinju, eni osrednjih stavb v središču mesta.

12 Na gradu je leta 2002 potekal simpozij na temo alkimije, prvi tovrstni na naših tleh. Prispevki so zbrani v zborniku *Ars magna: Alkimija med mitom in znanostjo* (Škamperle, Jereb, 2003).

13 O idrijski čipki gl. Terpin Mlinar, 2013.

Vsakoletni ritual Festivala idrijske čipke utrjuje pomen obrtniškega izdelka, ga vpleta v sodobne tokove oblikovanja ter usmerja na področje umetnosti. Sem sodi tudi idrijska godba na pihala, ki obstaja vsaj že od leta 1665, in vrsta priznanih glasbenikov, med katerimi bo morda tudi Jakob P. Gallus.¹⁴ Idrijsko šolstvo je trdno v spominu meščanov, nesporni primat ima prva slovenska realka (1903), precej manj pa je v zavesti slovita zemljemerska oziroma kartografska šola iz 18. stoletja, katere začetnik je F. A. pl. Steinberg (1684–1765). Iz nje izhaja tudi znameniti Idrijčan J. Mrak (1709–1786), graditelj klavž.

Literatura ni v ospredju, med domačini je gotovo najbolj cenjen pokojni J. Felc (1941–2010), starejši so domala pozabljeni: F. Svetličič (1814–1881), A. Žakelj (sicer rojen v bližnji vasi Ledine, 1816–1868), D. Feigla (1879–1959) pa so se meščani spomnili s spominsko ploščo na stavbi Magazina v središču mesta.¹⁵

Kotlina premore svojevrsten govor, ki je sicer del cerkljanskega narečja, a je zamejen z mestom. Nekaj sto metrov stran je govorica drugačna. Tu moramo navesti še idrijski humor, predvsem knapovske anekdote,¹⁶ ki razkrivajo trenutke sprostitve smeha v sicer težkem življenju rudarja, na simbolni ravni pa reflektirajo nasprotje tema – svetloba, potop v temino rovov in vrnitev v svet življenja ter kompenzirajo strah pred večno temo.

Kulinarika je sestavni del lokalne identitete. Žlikrofi so splošno znani, druge značilne jedi pa so še bakalca (koštrunja obara), ocvirkovca, želševka, smukavc in hosta (Verbič, 1993, 37); omenimo še geruš, knapovsko pijačo iz pelinovega čaja in špirita.¹⁷

Izročilo NOB je na Idrijskem predvsem spomin na partizansko bolnišnico Pavla, v kateri se je zdravilo podobno število ranjencev kot v Franji, a se objekti niso ohranili.

Iz legend, pripovedk in bajk¹⁸ je najbolj znan jamski škrat Perkmandlc, ki je rad ponagajal rudarjem in s trkanjem kazal pot do bogate rude. Ohranila se je prerokba svete Šembilije o treh obdobjih kotline: najprej je bil tu gozd, zatem cvetoče mesto, nazadnje pa jezero. Poznana je legenda o čudežu zavetnice sv. Magdalene, ki naj bi v gosto meglo zavila svoje svetišče na Gorah (vas nad Idrijo), da ga niso izropali Turki, oziroma ga je z

14 Kraj njegovega rojstva ni razjasnjen, otroška leta bi utegnil preživeti v Idriji (Terpin, 2012, 50–51).

15 Na tem mestu ni mogoče navesti vseh strokovnjakov: inženirjev, profesorjev na realki, umetnikov in cerkvenih dostojanstvenikov, ki so izhajali iz Idrije ali tu službovali; zgolj nekaj imen: S. Bloudek, škof A. Wolf, F. S. Finžgar, F. Milčinski in Pier P. Pasolini.

16 Zbrane so v delu *Bam knapa vzela bam zmeraj vesela* (ur. Kleindienst, L.), Ljubljana 1995.

17 Druge značilnosti življenja rudarja so orisane v Leskovec (1990, 79–84) in Baš (1957).

18 Več idrijskih legend je objavljenih v delu *Leggende del Friuli e delle Alpi Giulie* (Mailly, 2004).

oblaki prekrila Božja moč (Likar, 1848). Ravbarska jama in Migovčkova jama v okolici mesta pripovedujeta o ravbarjih in tihotapljenju živega srebra oziroma rude.

Od naravne dediščine je najpomembnejše Divje jezero, prvi slovenski muzej v naravi, ki je kraški izvir vokliškega tipa. Jezero sodi v območje Krajinskega parka Zgornja Idrija, ki ga imajo prebivalci za naravno vrednoto.

3 Razvoj naselbine

Nekatere sestavine imaginarija so razporejene v mestu, kar velja za objekte in prostore, druge pa nimajo razpoznavnega habitata. Lahko so močno prisotne (čipke, godba, kulinarika) ali pa drsijo iz zavesti. Za ohranjanje identitete (dediščine) so pomembne razpoznavne lokacije in objekti. S tega vidika je važen tudi diahroni razvoj mesta, z glavnimi spremembami, ki se ohranjajo v mestnem spominu. Mesto ni bilo nikoli načrtno grajeno; proizvodnim obratom je bil vedno namenjen osrednji prostor v kotlini. Stanovanjske objekte so gradili tam, kjer je ostajal prostor, rudarska bivališča so bila posejana po okoliških bregovih – sprva lesene enocelične kočice dimnice (Verbič, 1993, 31; Bizjak, 2011, 62) in kasneje tipične rudarske hiše.

Iz prvega obdobja naselbine se razen gradu (zgrajenega do leta 1533) ni ohranilo nič, tudi cerkev sv. Trojice ni ohranjena v prvotni obliki. Konec 16. stoletja so se pojavile prve lesene klavže (vodne pregrade za plavljenje lesa) na Zali in Idrijci, zajezili so Idrijco pri Kobili in vodni kanal Rake speljali do jaškov v mestu. Postavili so grablje na Idrijci, kjer je bila struga najširša. Drugo obdobje v 17. stoletju zaznamuje cerkvena arhitektura »z estetsko ambicioznim manierizmom« (Košir, 2006, 9), in sicer s tremi cerkvami: sv. Barbaro, prezidano sv. Trojice in sv. Antonom. Od rudniških objektov je bila takrat postavljena prebiralnica in pralnica rude Bašerija (Wäscherei), žgalnico pa so prestavili na Prejnuto (Brennhütte), tj. nekoliko navzdol ob reki. 18. stoletje je dno kotline oblikovalo deloma v današnjo podobo. Na Starem trgu, sedanjem Trgu sv. Ahacija, opustijo proizvodno dejavnost, tako da prostor »dobi mestno funkcijo, ki je prej zaradi proizvodnje ni imel« (Bizjak, 1993, 128); zgrajene so bile nova žgalnica ter kamnite klavže na Idrijci in Belci. Razsvetljsko obdobje je Idrijo zaznamovalo tako zaradi prenove podobe naselja in novih stavb v središču kot tudi zaradi mestnih pravic, grba in svetovno znanih strokovnjakov, ki so delovali v mestu (G. A. Scopoli, B. Hacquet, J. Mrak). V 19. stoletju so topilnico preselili na desni breg Idrijce, osrednji del mesta s Starim in Novim trgom pa je postal upravno, stanovanjsko in trgovsko območje. Ob koncu stoletja sta bili zgrajeni še ljudska šola in občinska stavba. Po okoliških hribih se je širila stanovanjska točkovna pozidava (Bizjak, 1993, 129) z značilno idrijsko rudarsko hišo, zaradi stanovanjske stiske pa je rudnik zgradil več t. i. parhauzov (Berghaus), večstanovanjskih objektov. V prvi polovici 20.

stoletja se podoba mesta ni posebej spremenila, zgrajenih je bilo še več parhauzov, najpomembnejši objekt pa je bil gotovo realka. Italijani so med svetovnima vojnoma zgradili nekaj cest, stanovanjskih poslopij ter večji vojaški kompleks nad mestom, kjer je danes psihiatrična bolnišnica.

4 Današnje mesto in prostori identitete

Mesto torej zaznavamo na dva načina: imamo podobo mesta in njegovo fizično obliko. Prvo bi v grobem lahko vzporejali z mentalno podobo, ki je zgrajena na dejanskem urbanem ogrodju s precejšnjim dodatkom vedutnega imaginarija in zgodovinskega spomina na delovanje rudnika. V mentalnem prostoru se tako dvigujejo poslopja in objekti, ki jih ni več, njihova dejanska oblika pa je projekcija kolektivnega spomina. Individualne podobe so prisotne in tvorijo skupinsko podobo, zlasti potem, ko je le še malo ljudi, ki se spominjajo ne le, kje je kaj bilo ter kakšne so bile oblike objektov in prostorov, temveč tudi še hranijo spomin na njihovo doživljanje. Vse te mentalne podobe se zlijejo v enotno podobo, ki postane dediščina prostora, kolektivni spomin.

Fizična oblika mesta se je močno spremenila po drugi svetovni vojni, ko so se industrijski objekti umikali iz središča mesta. Izpostavili bomo dve območji: središče s trgoma in prostor vzhodno od njiju proti Idriji. Stari trg, današnji Trg sv. Ahacija, je prostor bogate najdbe iz leta 1508. Lokacijo tedanjega Ahacijevga jaška danes zaznamuje vodnjak, ki je bil postavljen pred letom 1770 (Terpin, 2011, 19). Lokacije drugih nekdanjih jaškov na tem prostoru niso označene, a tudi vodnjak sam nima vidnejše vloge v imaginariju in kljub pomembnosti mesta, na katerem stoji, nase ni vezal zgodovinskega spomina ali pridobil identifikacijske moči. To so prevzeli drugi objekti (industrijski), predvsem zaradi fizičnih dimenzij in tehnične izjemnosti (na primer klavže, Kamšt). Trg je današnje podobo v osnovi dobil v 18. stoletju, na njem pa je nekaj najpomembnejših zgradb mestne dediščine.

Vzhodno od obeh trgov je danes drugo (novejše) središče mesta; tu so nekdaj stala pomembna rudniška poslopja, ki pa so do leta 1970 vsa izginila (Terpin, 2007, 32). Omenimo Terezijin jašek, blizu pa so bili še Barbarin jašek (po njem se lokacija še danes imenuje Barbare), Barbarina kamšt – vse te objekte so zasuli oziroma odstranili že v začetku 20. stoletja –, Draksl (rudniška mehanična delavnica) in Bašerija (prebiralnica in pralnica rude) – pred njenim vhomom je stal vodnjak s knapom, ki je bil prestavljen na današnji Scopolijev trg. Razen dveh imen prostorov, ki sta med domačini še v širši rabi (Bašerija, Barbare), nič več ne spominja na rudniški značaj tega območja. Tu je danes tudi prostor, v katerega so najgloblje v mesto prodrle oblike sodobnega arhitekturnega in infrastrukturnega utilitarizma – avtobusna postaja in kompleks

trgovskih stavb z nedavno zgrajeno garažno hišo, ki najbolj motijo arhitekturni videz mesta, in to v času, ko naj bi se bolj uveljavljala zavest o ohranjanju avtentičnega urbanega okolja in videza mesta.

Današnja fizično obliko in podobo lahko orišemo s pomočjo elementov, ki jih je uvedel K. Lynch (2010, 69–108): povezave, robovi, vozlišča, poudarki in predeli. Poznane in utrjene v spominu so zgodovinske povezave mesta z drugimi središči in s svetom, kar je poudarjeno tudi v dosjeju za nominacijo Unesco (*Heritage of Mercury*, 2010, 120–122, 191–194, 232–236) – ključni so izhodi iz mesta oziroma poti tovorjenja živega srebra do drugih središč. V dosjeju sta izpostavljeni še pot rude do topilnice in pot živega srebra do skladišča, vendar v prostoru nista označeni in ni mogoče zatrditi, da sta sestavini spomina (*Heritage of Mercury*, 2010, 120–122, 233). Nekdaj je bila v mestu ena ulica, še danes se neuradno imenuje Gasa (iz nem. Gasse, tj. ulica), ki poteka približno vzporedno z današnjo glavno vpadnico v mestno jedro. Robovi mesta so bili in so še dokaj jasni in močno zasidrani v zavesti domačinov. Ker gre za kotlino, se mesto ne širi preko. Ko se teren nad dnom postavi še bolj pokonci, ni več strnjene poselitve in tam se mesto zaključí. Preko je planotast svet kmečkega okolja ali razgibano gozdnato hribovje. Manjši grebeni, griči, grape, Idrijca, Nikova in manjši potoki zaznamujejo meje med nekaterimi mestnimi predeli in njihove robove. Predeli, ki jih pogosto opredeljuje tudi rudniška raba območja, so močno zasidrani v mestnem spominu in še vedno imajo identitetno moč – prebivalci se identificirajo kot njihovi pripadniki (na primer tekmovanja med idrijskimi becirkí, tj. mestnimi predeli, izdajanje glasil in druge dejavnosti prebivalcev v okviru becirkov). Mestni vozlišči v smislu gostote gibanja prebivalstva sta predvsem prej omenjeni središči mesta: staro s trgoma, prehodi, vedutnimi pogledi na grad in večino ostalih zgodovinskih stavb v mestu ter novo s trgovsko-poslovnimi objekti, avtobusno postajo, šolo in športnimi objekti. Dodati je treba še dva: nakupovalni sklop pri Likarici ob vstopu v mesto iz smeri Ljubljane in gospodarsko območje ob Idrijci v smeri Tolmina, pri čemer lahko koncern Kolektor nastopa kot naslednik rudnika v smislu razvoja tehnološkega kapitala in s tem ohranjanja habitusa.

Za mestni spomin in ohranjanje dediščine so najpomembnejši poudarki, ki so ključni elementi identitete in nosilci spomina. To so predvsem objekti in prostori, tudi reliefne značilnosti ter posamezna znamenja. Novejši poskusi preoblikovanja prostora niso (še) vzpostavili novih identitetnih vozlišč, pri čemer izpostavljamo ambiciozno prenovo Mestnega trga s parkom (park je postal t. i. landscape) na prostoru, kjer je nekdanja cerkev sv. Barbare, ikonična stavba mestnega središča, ki je poleg verske in duhovne dimenzije simbolizirala vertikalo iz temine rovov v svit življenja. Po urbanističnih spremembah se je z odstranitvijo industrijskih obratov iz središča mesta in rušitvijo drugih na obrobju zaradi opustitve rudarjenja začel intenziven proces

transferja objektov identifikacije na preostale rudniške, zgodovinske ter prepoznavne prostore in objekte v mestu. Dediščina – daleč najpomembnejša je tehniška – se je zgostila v posameznih točkah (objektih), prostorih in območjih. Ti so tako postali temeljna identitetna vozlišča, ki so vezali nase zgodovinski spomin, dediščino in simboliko mesta. Postali so bistven del idrijskega imaginarija, pomembni kraji za skupnost, s čimer je vsaj še za nekaj časa ohranjen specifičen idrijski habitus, kajti »prostor, posebno če je natančno definiran v povezavi z zaključeno skupnostjo, ima izjemno veliko identifikacijsko vlogo« (Južnič, 1993, 146). Ni le fizična razsežnost, je tudi primarni duhovni in intelektualni prostor določene skupnosti in prav zato ni zanemarljivo, kako je dediščina umeščena v prostor, v vidno polje, kajti spomin skupnosti je »enako kontinuiran kakor kraji« (Halbwachs, 2001, 171), torej kakor stalnost prostorov, ki so ogroditelj znanega in domačega sveta.

Prenos in zgostitev sta tako imela svojo funkcijo, saj sta dediščino v fizični obliki ohranila v vidnem polju. Poleg tega gre za vnos novih vsebin, ki so se pripele na osnovno mrežo pomembnih mestnih krajev. Zaradi poudarjenega pomena se njihova fizična pojavnost pogosto podreja njihovi simbolni razsežnosti (na primer klavže, ki jim pravijo slovenske piramide). Naj poudarimo še eno značilnost identifikacijskega prostora, in sicer njegovo hierarhiziranost – nekateri objekti in prostori pridobijo prestižen pomen in veljavo (Južnič, 1993, 149). Dejavnik hierarhizacije je prav simbolizacija določenih krajev.¹⁹ Nekaj najpomembnejših, ki so na obsežnem seznamu zaščitene dediščine pod okriljem Unesca: grad Gewerkenegg, objekti na Trgu sv. Ahacija: Magazin (rudniško skladišče), najstarejša ohranjena gledališka stavba na Slovenskem (danes Filmsko gledališče), v bližini pa sta še Šelštev (stavba nad vhodom v Antonijev rov) in pod njo Antonijev rov. Tehniško dediščino²⁰ poleg muzeja na gradu, ki vsebuje obsežno stalno razstavo o mestu in rudniku, predstavljajo še območje jaška Franciške, Kamšt, klavže in nedavno prenovljeno območje Topilnice, kulturno (arhitekturno in umetnostno) dediščino pa poleg grajskega poslopja in muzeja predvsem cerkvi sv. Trojice in sv. Antona s kalvarijo.

Po drugi strani večje rudniško območje Jožefovega jaška (Kajzer) izgublja identifikacijsko moč. Razlog je predvsem v tem, da prostor ni viden, javnost vanj načeloma nima vstopa, območje in objekti so neurejeni in kot da so vsebinsko in zgodovinsko izpraznjeni. Ostala omenjena vozlišča so nase vezala tudi večino dediščine tega prostora, a predvidevamo, da začasno, kajti potencial območja je precejšen. Gre za neke vrste prisvajanje vsebine nekega prostora na račun drugega.

19 Razvrstitev objektov in prostorov glede na pomen, ki jim ga pripisujejo prebivalci, je podan v: Jereb (2005, 51–54).

20 Pomemben del te dediščine je predstavljen v delu *In vendar se giblje: katalog obnovljenih rudniških strojev in naprav* (Zelenc, 2001).

Dediščina in spomin sta danes v mestu prostorsko preurejena, pri čemer nekateri prostori hrambe spomina pridobijo večji pomen, kot jim nemara zgodovinsko oziroma izvorno pripada. Vsakokratni spomin na določeno dejavnost oziroma prostore je refleksija in hkrati projekcija, kar je že neke vrste invencija tradicije. In kar ni neposredno uvrščeno v sočasno kulturo (tudi kot dediščina), tvega, da ostaja zares le ostalina spomina skupnosti, pa čeprav je lahko imelo, kot v omenjenem primeru, pomembno zgodovinsko vlogo, industrijski pomen in identifikacijsko funkcijo za časa delovanja rudnika ter bilo jasno in razpoznavno v vidnem polju mesta. Pri artikulaciji sistema dediščine prav tako delujeta mehanizma sintagmatike in paradigmatike, ko vsakokratno zgodbo aktualizira govor mesta in oblikuje spomin ter pripoved o mestu.

4.1 Podoba mesta

V lokalni stavbni dediščini ima posebno mesto idrijska rudarska hiša, ki vsebuje več vidikov vsakdanjega življenja rudarskih družin,²¹ tudi tistega delovanja, ki je bilo ločeno od rudniške jame, in prav zato je bila kot prostor zelo pomembna za obstoj specifičnega habitusa. Malo je še avtentično ohranjenih hiš.²² Kljub tej enkratnosti njena podoba drsi iz zavesti meščanov kot identitetna podoba, kajti druge mogočnejše stavbe z izjemnimi stroji in napravami prevzemajo spomin. Nekdanja podoba mesta je dokaj jasno razvidna in odkriva dvoje stavbnih značilnosti: spodnji del kotline zasedajo industrija in meščanske hiše, obrobje in bregove pa rudarske hiše, kar kažeta tudi Valvasorjev in Hacquetov pogled na starih grafikah. To sta dve Idriji: nižja rudniška in meščanska ter višja rudarska. Medtem ko stavbe prve »predočujejo vsakodobni slog širokega sveta, torej predvsem tujine, druga rudarska [...] ustreza vsakdanji življenjski smotrnosti zgodovinskega idrijskega rudarja« in je »tako svojevrstna, da ji ne najdemo paralele, ker je domača, se pravi zrastle iz domačih možnosti in potreb« (Baš, 1957, 36). Ta podoba mesta se je ohranila večji del njegovega obstoja, še v 20. stoletje: rudniško dno kotline s tehniškimi dosežki, ki so fascinirali popotnike, obdano s kopicami rudarskih hiš, ki so po besedah L. Božiča (1936, 20) »kakor ovce posedle v breg«.

5 Zaključne ugotovitve

Tako mesto je danes preteklost, nadomešča ga ožji pogled na izstopajoče posameznosti, v vidu in zavesti ni več celota, temveč izbrani elementi, ki so postali

21 Več o tem pišejo I. Leskovec (1990, 81–83), F. Baš (1957) in L. Božič (1936, 25–28).

22 Takih je ostalo 18 (celoten seznam evidentiranih rudarskih hiš obsega 102 hiši). Popis je bil opravljen v okviru projekta PIRH (Prenova idrijskih rudarskih hiš), katerega nosilca sta društvi KD prostoRož in Idrija 2020 (*Kako prenoviti idrijsko rudarsko hišo*, 2018, 11).

prostori spomina, učvrščeni kot Unescova dediščina oziroma njena interpretacija. To je bistvena sprememba, druga, prav tako pomembna, pa ni v vidnem polju, vendar ima učinek na vsakdanje delovanje idrijskega človeka, na njegovo percepcijo, dojemanje fizičnega in družbenega prostora, na samopodobo ter samorefleksijo. Z zaprtjem rudnika je bila namreč izgubljena vertikalna iz dispozitiva specifičnega habitusa, z opustitvijo rudarjenja se v imaginariju mesta spreminjata položaj in podoba podzemlja, ki je bilo petsto let identitetni temelj idrijske kotline.

Zadnjih nekaj desetletij lahko označimo za obdobje identitetne tranzicije, ki poteka postopoma. Omenjena prva ključna sprememba se zgodi do približno leta 1970, ko se spremenita videz in funkcija dna kotline, drugi preskok pa pomeni ukinjanje rudarske dejavnosti od začasne ustavitve obrata leta 1977 do njegovega dokončnega zaprtja v zadnjem desetletju 20. stoletja. Pomembna prelomnica je tudi 500-letnica Idrije, ki je sočasno s prenehanjem obratovanja rudnika in obnovo nekaterih ključnih objektov intenzivneje generirala refleksijo preteklega obdobja ter hkrati zastavila premisleke o ohranjanju in prihodnji vlogi obsežne snovne in nesnovne dediščine. Omeniti je treba nov zagon čipkarstva v letih pred osamosvojitvijo, ki je s prenovljenim čipkarskim festivalom pridobilo izjemno etnološko in obrtniško prepoznavnost ter vrednost. Vse to je ustvarjalo tudi podlago za kasnejši projekt vpisa kulturne dediščine na Unescov seznam. Naj ob tem izpostavimo še dvojce: medtem ko je parcialni učinek habitusa (pomen znanja, tehnološkega kapitala) v industrijskem sektorju še prisoten (idrijska podjetja so uspešna na mednarodni ravni), je zaradi sprememb mogoče pričakovati preobrazbo habitusa kot specifičnosti lokalne skupnosti, kajti zgolj dediščina in spomin ne moreta ohranjati njegove celovite strukture, kot se je izoblikovala tekom stoletij. A vendar se predvsem zaradi Unesca odpirajo vprašanja o prihodnji identitetni podobi mesta in nakazujejo možnosti, da se dediščina z dograjevanjem mreže prostorov spomina in zaloga kulturnega kapitala kot reinterpretacija habitusa dejavno vgradi v ustroj lokalne skupnosti in ne postaneta zgolj ostalina prihodnjim generacijam.

Bibliografija

- Baš, F., Rudarska hiša v Idriji, *Slovenski etnograf*, X, 1957, str. 29–48.
- Bizjak, R., Urbanistični razvoj skozi stoletja, v: *Idrijska obzorja* (ur. Bevk, S. in dr.), Idrija 1993, str. 123–134.
- Bizjak, R., Idrija na prelomu 16. stoletja, *Idrijski razgledi*, LVI/1, 2011, str. 56–72.
- Bourdieu, P., *Praktični čut I, II*, Ljubljana 2002.
- Božič, L., *Naš idrijski kot*, Ljubljana 1936.

- Čar, J., Tehniška zgodovina rudnika, v: *Idrijska obzorja* (ur. Bevk, S. in dr.), Idrija 1993, str. 65–71.
- Halbwachs, M., *Kolektivni spomin*, Ljubljana 2001.
- Heritage of Mercury, Idrija, Almaden*, 2010, <https://www.idrija.si/files/other/news/54/78237MERCURY%20HERITAGE%20VOL%20I%20y%20II.pdf> [19. 7. 2018].
- Jereb, R., Idrijski modus vivendi, v: *Ars Magna: Alkimija med mitom in znanostjo* (ur. Škamperle, I., Jereb, R.), *Poligrafi*, VIII/ 29/30, 2003, str. 15–40.
- Jereb, R., Prostori mesta in identiteta, v: *Poetika in simbolika prostora* (ur. Škamperle, I.), *Poligrafi*, X/38, 2005, str. 29–59.
- Južnič, S., *Identiteta*, Ljubljana 1993.
- Kako prenoviti idrijsko rudarsko hišo: katalog ukrepov*, 2018, <http://prostoroz.org/wp-content/uploads/2019/01/katalog-PIRH.pdf> [7. 1. 2019].
- Kavčič, I., Živo srebro in cinober v alkimiji in v proizvodnji rudnika živega srebra v Idriji, v: *Ars Magna: Alkimija med mitom in znanostjo* (ur. Škamperle, I., Jereb, R.), *Poligrafi*, VIII/ 29–30, 2003, str. 79–97.
- Kavčič, I., Posvet »O evropskem pomenu idrijske naravoslovne dediščine«, *Idrijski razgledi*, LII/1, 2007, str. 8–10.
- Kavčič, J., Protestantizem na Idrijskem, *Idrijski razgledi*, LVII/1, 2012, str. 46–47.
- Kleindienst, L. (ur.), *Bam knapa vzela bam zmeraj vesela*, Ljubljana 1995.
- Košir, F., Razvoj industrijske in arhitekturne dediščine Idrije, *Idrijski razgledi*, LI/1, 2006, str. 8–20.
- Leskovec, I., Življenje idrijskega rudarja, *Idrijski rudnik skozi stoletja* (ur. Zupančič, N.), Idrija 1990, str. 79–84.
- Likar, A., Sv. Magdalena na Gori, *Kmetijske in rokodelske Novice*, 15. marec 1848.
- Lynch, K., *Podoba mesta*, Ljubljana 2010.
- Mailly von A., *Leggende del Friuli e delle Alpi Giulie*, Gorica, 2004.
- Pavlič, S., *Zgodovina idrijskega šolstva do leta 1945*, Idrija 2006.
- Soban, D., *Linnéjeva pisma Scopoliju 1761–1773*, Ljubljana 1995.
- Stankovič, P., *Družbena struktura in človekovo delovanje: Kaj prinaša sinteza dveh pristopov sociološki teoriji?*, Ljubljana 2001.
- Terpin Mlinar, M. (ur.), *Idrija Lace, A History Written in Thread*, Idrija 2013.
- Terpin, R., Stara Idrija – od Kosovega mostu do Stare zadruge, *Idrijski razgledi*, LII/2, 2007, str. 31–47.
- Terpin, R., Ta star plac, *Idrijski razgledi*, LVI/2, 2011, str. 18–26.

- Terpin, R., Jakob Petelin – Gallus, *Idrijski razgledi*, LVII/1, 2012, str. 49–51.
- Verbič, M., Naselbina do konca 16. stoletja, v: *Idrijska obzorja* (ur. Bevk, S. in dr.), Idrija 1993, str. 29–43.
- Wraber, T., Zakaj se Idrija ponaša z naslovom slovenskih botaničnih Aten?, *Idrijski razgledi*, LII/1, 2007, str. 33–34.
- Zelenc, A., *In vendar se giblje: katalog obnovljenih rudniških strojev in naprav*, Idrija 2001.

Robert Jereb

Mesto in prostori spomina: primer Idrije

Ključne besede: habitus, tehnološki kapital, identiteta, dediščina, mesto, prostori spomina

Razvoj Idrije, ki je najstarejše rudarsko mesto na Slovenskem, je bil vseskozi podrejen izkoriščanju rudnega bogastva, zato se je naselbina oblikovala kot aglomeracija ob rudniških jaških in objektih. s pridobivanjem živega srebra je povezan tudi pretok znanja, ki je v mestu pridobilo izjemen pomen. Tako je odnos do znanja kot tehnološkega kapitala ena temeljnih značilnosti idrijskega habitusa, ki zajema širok spekter mestnega imaginarija. Vanj sodijo dediščina rudarjenja, stavbna dediščina in nesnovna (živa) dediščina, ki jo zastopajo predvsem idrijska čipka, rudarska godba ter kulinarčne posebnosti (žlikrofi). Značilnosti in dosežki rudarske dejavnosti, lokalne kulture in skupnosti so vpisani na seznam Unescove svetovne dediščine. V imaginariju mesta so pomembni predvsem posamezni obnovljeni rudniški objekti in naprave ter nekateri prostori, ki so nase vezali zgodovinski spomin in s tem postali temeljna identitetna vozlišča. Vse, kar je ostalo izven, neobnovljeno in odmaknjeno iz vidnega polja, počasi izginja iz zavesti skupnosti. Čeprav imajo posamezni taki prostori precejšnjo zgodovinsko vrednost, izgubljajo identifikacijsko vlogo in simbolni pomen za skupnost. Podoba mesta je bila stoletja kot celota dvodelna: rudniško in meščansko dno kotline ter rudarske hiše na bregovih. Tak spomin na mesto blede, izstopajo pa posamezni izjemni objekti in naprave, v katerih je zgoščena dediščina mesta in rudarjenja. Nadaljuje se tranzicija identitete, ki nakazuje, da se lahko dediščina in prostori spomina tvorno vgradijo v delovanje lokalne skupnosti.

Robert Jereb

Town and Places of Memory: the Case of Idrija

Keywords: habitus, technological capital, identity, heritage, town, places of memory

The evolution of Idrija, the oldest mining town in Slovenia, has always been affiliated with the extraction of mercury-rich ore, which is why the settlement was shaped as an agglomeration alongside the mining shafts and objects. The extraction of mercury also brought about the flow of knowledge. Knowledge, as well as attitudes towards it, gained great importance in the town, being considered a technological capital, and one of the founding characteristics of the Idrija habitus, which also encompasses a wide spectrum of the town's imaginarium. Parts of this are definitely the heritage of mining, architectural heritage, and non-material (living) heritage, represented primarily by Idrija lace, the Miners' Brass Band, and culinary specialties (žlikrofi). The characteristics and achievements of the mining activity, local culture and community are all listed on the UNESCO world heritage list. The most important places of the imaginarium of the town are the restored individual important objects and machinery, and certain places which held an important historical memory and thus became the founding identity of the network. Everything that was left out, and remained unrestored, dislocated from the visual field, is slowly fading from the consciousness of the community, despite the fact that some of these places held an important historical value, and thus they are losing an identifying role and symbolic meaning to the community. The image of the town has, for centuries, been dual: the mining and bourgeois bottom of the valley and the miners' dwellings in the margins. Such a memory of the town is slowly fading away, although individual exceptional buildings and devices, in which the heritage of the town and mining are concentrated, still stand out.